

Редуковані синтаксичні структури в художньому мовленні Тараса Шевченка

У статті розглянуті основні моделі неповних речень, актуалізованих в ідіостилі Тараса Шевченка, з'ясована їх прагматична й текстотвірна роль.

Ключові слова: синтаксична редуція, неповне речення, елімінація, синтаксична структура, еліпс, актуалізація.

В статье рассмотрены основные модели неполных предложений, актуализированных в идиостиле Тараса Шевченко, определена их прагматическая и текстообразующая роль.

Ключевые слова: синтаксическая редуция, неполное предложение, элиминация, синтаксическая структура, эллипс, актуализация.

The article focuses on the main models of the incomplete sentences actualized in Shevchenko's individual style, their pragmatic and text forming functions.

Key words: syntactic reduction, incomplete sentence, elimination, syntactic structure, ellipse, actualization.

У сучасних концепціях мовленнєвої діяльності ідіолект мовця розглядають як організовану систему поняттєвого та лінгвального, що виявляє закономірності використання мовних засобів у прагматичному, власне формальному та семантичному аспектах [1, с. 193]. Вибір потрібної лексичної одиниці чи синтаксичної моделі детермінований прагматичним задумом, концептуальною структурою висловлення. При цьому важлива роль низки мовних і позамовних чинників, здатних зумовлювати характер поверхневої синтаксичної структури, що, на думку Ф. Бацевича, є результатом попередніх етапів вербалізації – розчленування початкового задуму, категоризації та пропозиціювання [Там само]. Унаслідок актуалізації цих факторів вербалізація окремих фрагментів дійсності в синтаксичній структурі стає зайвою, тому окремі елементи мовленнєвого ланцюга опускаються. "У цьому разі випадає лише словесна оболонка, звукова форма, а лексична одиниця, яка виконує номінативну функцію в процесі спілкування, залишається" [8, с. 3], формується неповне речення.

Через відсутність однастайності у визначенні цього наукового поняття, потребу обґрунтування мовленнєвої семантики неповних ре-

чень та специфіки їх уживання в мові проблема формально- й семантико-синтаксичної неповноти конструкцій досі залишається в полі зору українських лінгвістів, про що свідчать праці П. Дудика, К. Шульжука, Л. Кадомцевої, І. Вихованця, А. Загнітка, Н. Дзюбак, Т. Марченко та ін. Лінгвостилістичний аспект функціонування названих структур дає змогу глибше розкрити особливості категоризації світу мовцем, виявити зв'язок редукованих побудов зі стильовими домінантами, інтенціями автора. У цьому плані актуальним вважаємо дослідження специфіки функціонування редукованих речень у художньому мовленні Тараса Шевченка.

Мета статті – проаналізувати основні моделі редукованих синтаксичних структур, актуалізованих в ідіостилі Кобзаря, виявити їх прагматичну й монтажну роль у формуванні тексту.

Загальновідомо, що народнорозмовна основа поетичної мови Тараса Шевченка виразно заявлена на лексичному, фонетичному, морфологічному й синтаксичному рівнях [9, с. 49; 4, с. 142–143]. Активне функціонування неповних структур детерміноване передовсім орієнтацією на традиційні форми та вироблені естетичні цінності народнорозмовного й фольклорного синтаксису, про що неодноразово зазначали дослідники [2, с. 190; 9, с. 47, 49].

Для естетики синтаксичної організації поетичного мовлення Кобзаря, позначеної епічно-розмовним характером, доступністю, емоційністю й проникливістю, поряд із діалогізацією, парентезою, апострофою показова редукція структур, репрезентована контекстуально й ситуативно неповними, парцельованими, обірваними та еліптичними реченнями.

Під неповними реченнями прийнято розуміти мовленнєво видозмінені синтаксичні структури, у яких пропущений, тобто матеріально не виражений, один чи кілька зі структурно необхідних синтаксичних членів [5, с. 178; 7, с. 330]. Специфічна елімінація якогось одного елемента компенсується більшим семантико-стилістичним навантаженням інших компонентів цієї структури, адже актуальне членування речення моделює сама комунікативна ситуація. При цьому мовець намагається передати найбільш суттєву, на його погляд, інформацію, яка містить нові значення (рему), тоді як тема менш значуща й задається засобами контексту чи ситуації [8, с. 3]. Тож редукована побудова концентрує увагу на прагматичному спрямуванні висловлення чи окремих його складників.

Найчастіше мовленнєву компресію актуалізованих у текстах Шевченка неповних речень уможлиблює структурно незаміщена позиція, семантична сутність якої зрозуміла з попереднього контексту. Скажімо,

у блоці "Іде шляхом молодиця, / Мусить бути з праці. / Чого ж сумна, невесела, / Заплакані очі?" [10, с. 25] простежуємо чіткий граматичний і змістовий зв'язок другого речення з першим, у якому редукований далі компонент наявний. Безсумнівно, елімінація члена через уникнення мовної надлишковості та одноманітності в побудові висловлення сприяє внутрішній естетичній упорядкованості, формує ефект невимушеності, показовий для усно-розмовного мовлення. Водночас у зв'язку з прискоренням темпу оповіді спостерігаємо динамізацію ритміко-інтонаційного малюнка. На такому увиразненні тексту за допомогою неповних структур, наділених емоційно-експресивними можливостями, які "саме завдяки своїй граматичній специфіці спроможні глибше відбити почуттєвий бік мови, всі вібрації людського голосу", наголошує О. Клименко [6, с. 149–150].

Експресивізації сприяє контекстуальна елімінація головних членів двоскладного речення, зокрема підмета, скажімо: "Нездужає Катерина, / Ледве-ледве дише... / **Вичуняла та в запічку / Дитину колише**" [10, с. 22]; "Все б, здається; ні на кару / Сироти остались. / **В сльозах росли, та й вирости...**" [10, с. 62]; "Степи зеленіють; / Діди лежать, а над ними / Могили синіють. / Та що з того, **що високі?**" [10, с. 58]. Фактичний зміст і формальні ознаки вербально не представленого підмета з'ясовуються з попереднього контексту, що містить корелят компонента, який потребує компенсації. Редукція підмета – компонента теми – акцентує члени групи присудка, які характеризують, зображують. Особливо потужний цей прийом у комплексі з повтором, анафорою чи епіфорою, наприклад: "Гомоніла Україна, / Довго гомоніла, / Довго, довго кров степами / Текла-червоніла. / **Текла, текла та й висохла**" [10, с. 58]; "Із Лисянки / Кругом засвітило: / Ото Гонта з Залізняком / Люльки закурили. / **Страшно, страшно закурили!**" [10, с. 63]. Очевидно, що в такий спосіб забезпечується навмисне підкреслення ступеневого формування думки, при цьому виділяються зображувані картини, помічені ознаки.

Пропуск присудка двоскладного речення при контекстуальній неповноті, що менш показово для досліджуваного мовленнєвого масиву, як правило, продиктований не тільки усно-розмовною чи фольклорною настановою на мовну економію. Ущільнення змісту пов'язане з ритмічною організацією строфи та прагненням образотворення: "Спочивають добрі люде, / Що кого втомил: / **Кого – щастя, кого – сльози, / Все нічка покрила**" [10, с. 25]. Усуненням присудків автор переносить акцент на рему, контрастуючи образи, динамізує картину, досягає єдності синтаксичної форми, ритму й змісту.

Часто фіксуємо ампліфікацію не лише контактну, а й дистантно розташованих контекстуально неповних речень, граматично й семан-

тично пов'язаних із першим, опорним, наприклад: "А дівчина спить під дубом / При битій дорозі. / **Знає, добре спить, що не чує, / Як кує зозуля, / Що не лічить, чи довго жить... / Знає, добре заснула**" [10, с. 16]; "Чи винна ж голубка, / Що голуба любить? / Чи винен той голуб, / Що сокіл убив? / **Сумує, воркує, білим світом нудить, / Літає, шукає, дума – заблудив**" [10, с. 15]; "Все сумує, – тільки слава / Сонцем засіяла. / Не вмере кобзар, **бо навіки / Його привітала**" [10, с. 20]; "Не слухала Катерина / Ні батька, ні неньки, / Полюбила москалика, / Як знало серденько. / **Полюбила молодого, / В садочок ходила, Поки себе, свою долю / Там занастила**" [10, с. 21]. Нанизування однорідної присудковості витісняє підметову форму, робить її художньо зайвою. Розширення текстової інформації забезпечують супровідні та з'єднувальні відношення складання між реченнями, при цьому провідним експліцитним засобом лінійної зв'язності слугує синтаксична неповнота. В. Ващенко зауважує, що подібні конструкції створюють складне сплетіння, віддалене від самої підметової назви [2, с. 191]. Перечислювально-з'єднувальні та пояснювальні відношення деталізують, поглиблюють повідомлення про єдиний предмет мовлення в тексті й пов'язані, як видно з розглянутих прикладів, із побудовою оповідних чи описових фрагментів, рідше – з формуванням текстових єдностей аналітичного змісту.

Творчо-естетична робота в синтаксичній організації поетичних текстів у Тараса Шевченка репрезентована різними видами міжреченнєвої редукації компонентів. Так, ступінь семантичної та граматичної зв'язності тексту зростає за умови переходу семантичного компонента з вербалізованої граматичної позиції додатка в позицію підмета при його пропуску, як-от: "А де ж дівся соловейко? / Не питає, не знає. / **Згадай лихо – та й байдуже. / Минулось, пропало... / Згадай добре – серце в'яне: / Чому не осталося? / Отож гляну та згадаю: / Було, як смеркає, / **Защєбече на каліні – / Ніхто не минає**" [10, с. 19]. Елімінація членів, контактні й дистантні асоціативні зв'язки між компонентами повідомлення сприяють зміщенню уваги з теми на рему, підсилюють психологічну й емоційно-рефлексивну напругу роздуму.**

Джерелом атракції можуть служити кілька елементів базового речення. З ними корелюють наступні речення, синтаксично формуючи ампліфікацію неповних структур, а семантично – розгорнутий блок інформації: "Все нічка покрила. / **Всіх покрила темнісінька, / Як діточок мати. / Де ж Катрусю пригорнула: / Чи в лісі, чи в хаті?"** [10, с. 25]. Як видно з попередньої конструкції, синтаксична редукація, ущільнення змісту може охоплювати складнопідрядні речення, у яких елімінується компонент підрядної частини.

Поширеним типом семантико-синтаксичної редукції в досліджуваному ідіостилі є еліптичні речення, зміст яких зрозумілий поза контекстом і поза конкретною комунікативною ситуацією. Зазвичай у них можна відновити не конкретне еліміноване слово, а лише тематичну групу, до якої воно належить. В аналізованому фактичному матеріалі як данина усно-розмовній та народнопоетичній традиції органічно функціонує мовленнєва модифікація структур із лексично не вираженою синтаксичною позицією присудка. Зокрема, найбільш типові речення з еліпсами предикатів із семантикою буття: *"Місяченьку! / Наш голубоньку! / Ходи до нас вечеряти: / У нас козак в очереті, / В очереті, в осоці, / Срібний перстень на руці"* [10, с. 16]; *"Чи всі ви тут?" – кличе мати* [10, с. 16]; *"Пішла селом, / Плаче Катерина; / На голові хустиночка, / На руках дитина"* [10, с. 24]; *"Скрізь по селах шибениці"* [10, с. 61]; *"Оксано, Оксано! / Де ти? Де ти?"* [10, с. 61]; *"А між ними, запеклими, / В кайдани убраний, / Цар всесвітній!"* [10, с. 116]. Подібна синтаксична й стилістична опозиція до повних структур робить рему більш рельєфною, актуалізує стильову домінанту емоційної активності, схвильованості чи розгубленості.

Інформаційну й експресивну динаміку забезпечує пропуск присудка зі значенням руху, локативного переміщення, наприклад: *"Кинує коня та до неї..."* [10, с. 17]; *"Кинула стремена, / Та в хатину"* [10, с. 28]; *"Дивлюся: так буцім сова / Летить лугами, берегами та нетрями, / Та глибокими ярами, / Та широкими степами, / Та байраками. / А я за нею, та за нею, / Лечу й прощаюся з землею"* [10, с. 114]. Іноді елімінований компонент корелює зі складнішою семантикою, що включає рух і конкретну дію, як-от: *"Зареготавсь, розігнався – / Та в дуб головою!"* [10, с. 17]. У такий спосіб мовець динамізує текст, виражає швидкість, раптовість, цілеспрямованість, енергійність дії.

Художньо-зображальна функція редукованих синтаксем помітна й у структурах з еліпсом головного члена односкладного речення на позначення прохання, заклику: *"А Галайда, знай, гукає: / "Кари ляхам, кару!"* [10, с. 64]; з пропуском присудка або головного члена зі значенням мовлення чи сприйняття, який передбачений наступним контекстом: *"Узяв золотого, / Подивився: "Спасибі вам!"* [10, с. 69]; *"Дивлюся: хати над шляхами / та городи з стома церквами"* [10, с. 116].

Серед інших семантико-функціональних типів еліптичних неповних конструкцій у шевченківських текстах активно функціонують речення з опущеним додатком чи його частиною, наприклад: *"Вичуняла Катерина, / Одсуне квартиру, / Поглядає на улицу, / Колише дитинку; / Поглядає – нема, нема... / Чи то ж і не буде? / Пішла б в садок поплакати, / Так дивляться люде"* [10, с. 22]; *"Тоді не питайте, за*

що люде лають, / За що не пускають в хату ночувать" [10, с. 26]; *"А Ярема – страшно глянуть – / По три, по чотири / Так і кладе"* [10, с. 59]; *"Так думає, ідучи в латаній свитині, / Сердега Ярема з свяченим в руках"* [10, с. 59]. Тут лексично не виражені члени не потребують контекстуальної або ситуативної компенсації, комунікативну завершеність забезпечує сам внутрішній контекст [3, с. 378]. В останньому реченні актуалізована ознака, що може мислитись як об'єкт. Подібних конструкцій, які містять оцінну семантику, у Шевченка багато, однак деякі з них, на наш погляд, через наявність у попередньому поетичному відрізку корелята додатка можуть бути кваліфіковані як контекстуально неповні, наприклад: *"О Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий! / Багато ти, батьку, у море носив / Козацької крові; ще понесеш, друже! / Червонив ти синє, та не напоїв"* [10, с. 58]. Елімінація опорного члена синтаксичної структури за вербалізації залежного означення є специфічним прийомом мовомислення Кобзаря.

Комплекси неповних структур різного характеру визначають, крім семантико-синтаксичної, ще й композиційну організацію поетичного тексту Тараса Шевченка, становлячи основу надфразних і діалогічних єдностей, беруть участь у монтажі тексту: *"Зустрілася з чумаками, / Закрила дитину, / питається: "Люде добрі, / Де шлях в Московщину?" / "В Московщину? Оцей самий. / Далеко, небого?"* [10, с. 25]. Ланцюг із контекстуально й ситуативно неповних та еліптичних речень моделює комунікативну ситуацію, дає змогу компактно й емоційно виразно відтворити деталі картини. Актуалізація низки редукованих структур, доповнена елімінацією елементів у кількох синтаксичних позиціях, згущує експресію роздуму, психологізує авторське мовлення, як-от: *"Що зосталось байстрюкові? / Хто з ним заговорить? / Ні родини, ні хатини; / Шляхи, піски, горе... / Панське личко, чорні брови... / Нащо? Щоб пізнали! / Змальовала, не сховала... / Бодай полиняли!"* [10, с. 29]. Подібне формальне ущільнення через уникнення повторів й акцентовані логічні зв'язки між словами посилює зв'язність тексту, сприяє конденсації розлогого змісту в малій формі, актуалізує ключові слова, формує природний інтонаційний лад мовлення. Такого ефекту досягнуто і в наступному прикладі: *"Хто їде, їде – не минає: / Хто бублик, хто гроші; / Хто старому, а дівчата / Шажок міхоніші. / Задивляться чорноброві – І босе, і голе. / "Дала, – кажуть, – бровенята, / Та не дала долі!"* [10, с. 29], де реалізовано внутрішньореченнєву та міжреченнєву редукцію складників.

Формою актуалізації емотивно-оцінних значень є обірвані, незакінчені речення – маркери усно-розмовної стихії. Такі структури відбивають процес формування думки, моделюють широкий діапазон почуттів,

передбачають можливість продовження вислову, доповнення раніше сказаного. Художнє мовлення Тараса Шевченка виразно унаочнює тенденції розмовного стилю, що простежуємо в багатьох прикладах. Частина таких речень виражає міркування персонажа, які вказують на незавершений процес мислення, що, відповідно, викликає і в читачів роздуми, можливість передбачити не виражений словесно варіант думки героя: *"Ну, Галайдо, / Поїдем гуляти. / Найдём долю... А не найдём..."* [10, с. 60]; *"На світ Божий не дивлюся, / Ні до кого не горнуса... / А матір стару..."* [10, с. 237]; *"Еге, бачу, яка фуґа! / Цур же йому з лісом! / Питу в хату... Що там таке?..."* [10, с. 27]. Інші структури передають емоційний, екзальтований стан розгубленості персонажів або оповідача, переповнення почуттями під час міркувань, скажімо: *"Віє вітер з-за Лиману, / Гне тополю в полі, – / І дівчина похилиться, / Куди гне недоля. / Посумус, пожуриться, / Забуде... і, може... / У жупані, сама пані; / А лях... Боже, Боже!"* [10, с. 61], де комунікативне навантаження лакун охоплює й авторські роздуми-припущення про майбутню нещасливу долю героїні, й емоційно-оцінний план.

Для передачі афективних станів митець іноді залучає прийом апорії, коли запитання та відповідь на нього вкладаються в уста одного персонажа: *"На лишенько... Доню моя, / Що ти наробила?.. / Оддячила!..."* [10, с. 23]. Інтонація незавершеності, уривчастість мовленнєвого акту ще більше драматизують психологічно насажені фрагменти. Як правило, такі конструкції спрямовані на вираження суб'єктивного ставлення до предмета мовлення: *"Що зробила вона людям, / Чого хотять люде? / Щоб плакала!..."* [10, с. 26].

В окремих обірваних структурах у вербалізованій ремі представлена незавершена послідовність об'єктного, темпорального чи іншого плану з еліпсом. Пропуск членів у логічному ланцюгу легко відтворити самому читачеві, тому немає потреби наголошувати на них, наприклад: *"Любий мій Іване! / Серце моє кохане! / Де ти так барився?" / Та до його... за стремена..."* [10, с. 28]. Акцентування ж окремих деталей нагнітає емоції, відтворює послідовність розгортання драматичної картини. Подібний ефект з'являється у випадку апосіопезису: *"Вибігає на возлісся; / Кругом подивилась / Та в яр... біжить... серед ставу / Мовчки опинилась"* [10, с. 28].

Граматична неповнота регулярно виступає семантико-синтаксичною скріпою комплексів речень у поетичному мовленні Тараса Шевченка. Наведемо приклад розгорнутого фрагмента, предикативні складники якого побудовані на різних видах синтаксичної редуції: *"Мандрували гайдамаки / Лісами, ярами, / А за ними і Галайда / З дрібними сльозами. / Вже минули Воронівку, / Вербівку; в Вільшану /*

Приїхали. Хіба спитать, / Спитать про Оксану?/ Не спитаю, щоб не знали, / За що пропадаю" [10, с. 62]. Тут актуалізовано моделі контекстуально неповного речення з пропущеним присудком та односкладного речення з еліпсом предикативного компонента (*можна, треба, необхідно*). Сильову домінанту цього семантико-синтаксичного комплексу доповнюють односкладні означено- та неозначено-особові структури. Очевидно, що в подібних семантико-синтаксичних моделях зміст розкривається глибоко, повноцінно, з усіма психологічними нюансами й водночас економно, що характерно для усно-розмовного мовлення.

Часто стильова домінанта романтизму, фольклорні алюзії реалізовані не тільки в лексичному наповненні, а й у синтаксичному оформленні, як-от у відрізку: *"Ото ж тая дівчинонька, / Що сонна блудила: / Отаку-то їй причину / Ворожка зробила! / На самий верх на гіллячці / Стала... в серце коле! / Подивилась на всі боки / Та й лізе додолю"* [10, с. 16]. Елімінація підмета у двох неповних реченнях, підсилена ампліфікацією однорідних присудків та фігурою апосіопезису, властиві стилістиці народної пісні, підсилюють динамічний характер зображуваного, візуалізують художній образ, подають кожну ситуацію як послідовність сповнених драматизму дій.

Таким чином, мелодика фраз Тараса Шевченка перегукується з усно-розмовною та фольклорною. Таку гармонію забезпечує синтаксичне оформлення думок, зокрема редуція синтаксичних структур, репрезентована переважно контекстуально неповними, еліптичними та обірваними реченнями, спорадично-ситуативно неповними й парцельованими. Техніка лаконізації вислову підпорядкована принципам мовної економії та художнього текстотворення. Редуковані структури дають змогу, не залучаючи зайвих мовних засобів, не повторюючись, розгортати комунікацію, забезпечувати зв'язність тексту, надають художньому мовленню невимушеності, емоційності, психологізму, підкреслюють його природний лад, сприяють зближенню читача з автором.

Література

1. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної генології : навч. посіб. / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ "Академія", 2006. – 248 с.
2. Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка : монографія / В. С. Ващенко. – Х. : Вид-во ХДУ ім. О. М. Горького, 1963. – 252 с.
3. Грищенко А. П. Неповне речення / А. П. Грищенко // Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – С. 377–378.
4. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова : монографія / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наукова думка, 1987. – 248 с.

5. Загнітко А. П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс): навч. посіб. – К. : ІЗМН, 1996.

Ч. 1. – 1996. – 202 с.

6. Клименко О. З творчої лабораторії Шевченка: ритміко-інтонаційні зміни / О. Клименко // Зб. праць двадцять сьомої наукової Шевченківської конференції. – К., 1989. – С. 148–154.

7. Лисенко Ю. В. Неповні речення // Сучасна українська мова : підруч. / О. М. Григорєв, С. Є. Доломан, Ю. В. Лисенко та ін. ; за ред. О. Д. Пономарева. – Вид. 3-тє, перероб. – К. : Либідь, 2005. – С. 330–334.

8. Марченко Т. В. Семантика й прагматика неповних речень в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 "Українська мова" / Марченко Т. В. – Луганськ, 2007. – 22 с.

9. Русанівський В. М. У слові – вічність (мова творів Т. Г. Шевченка) : монографія / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 2002. – 240 с.

10. Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Г. Шевченко. – Х. : Школа, 2006. – 352 с.